

1.

Η κατάσταση πριν από το 1839

1.1 Φορείς και μηχανισμοί άσκησης πολεοδομικού ελέγχου

Η προσπάθεια για τη συγκρότηση μιας σύγχρονης, ενιαίας πολεοδομικής πολιτικής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνδέεται κατ' ευθείαν με τη δημιουργία του θεσμού της δημοτικής αυτοδιοίκησης (belediye), κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο και σε αντίθεση με προγενέστερες, ισλαμικές μορφές αστικής οργάνωσης²⁵.

Πριν από το 1839, η παραδοσιακή οργάνωση της διοίκησης στους αστικούς χώρους δεν είχε υποστεί σημαντικές διαφοροποιήσεις σε όλη την διάρκεια των τεσσάρων προηγούμενων αιώνων. Ο χαρακτήρας της αντανακλούσε την κλασική θρησκευτική και πολιτική θεωρία του Ισλάμ και τις απόλυτες διακρίσεις μεταξύ πιστών και απίστων²⁶. Μολονότι η οθωμανική και κατ' επέκτασιν η 'ανατολική' πόλη δεν συντάσσεται με το μοντέλο του Weber ή του Pirenne, δεν σημαίνει ότι δεν είχε σαφή και διακεκριμένο ως προς την ύπαιθρο ρόλο, στο πλαίσιο της γενικότερης λειτουργίας της κρατικής οντότητας στην οποία ανήκε. Παραμένει βέβαια δεδομένο ότι η πόλη δεν είχε δική της αυτόνομη νομική φυσιογνωμία ή δημοτική οργάνωση²⁷. Στην πρωτεύουσα, βασιική μέριμνα της τοπικής διοίκησης ήταν η εξασφάλιση του ανεφοδιασμού της με τρόφιμα και ο έλεγχος των τιμών, έργο που ασκούνταν από κρατικούς υπαλλήλους. Ενδιάμεσοι ρυθμιστές της αγοράς και των ιδιωτικών σχέσεων ήταν οι ιεροδικαστές (καδήδες). Άλλες αστικές ή κοινωφελείς υπηρεσίες προέρχονταν, όταν υπήρχαν, είτε από ιδιώτες ευεργέτες, είτε κυρίως από τη συλλογική προσπάθεια των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Στην επαρχία, ως την εποχή του Τανζιμάτ, το σύστημα της δημόσιας διοίκησης λειτουργούσε με ένα αποκεντρωτικό μοντέλο²⁸. Σε κάθε πόλη τα δημόσια έργα και τα έργα κοινής ωφελείας που αφορούσαν την πολιτεία (γέφυρες, υδραγωγεία, κτήρια που στέγαζαν φιλανθρωπικές δραστηριότητες, δρόμοι) ελέγχονταν από τον mimarbasi (ή mimar aga, αρχιτέκτονα επί κεφαλής ή επιστάτη των μαστόρων) ή τον sehiremini (ο επιφορισμένος με την φροντίδα της πόλης)²⁹, ο οποίος όμως δεν είχε τις δικαιοδοσίες που απέκτησε μετά τη Μεταρρύθμιση. Όλη η εξουσία, δημόσια, δημοτική και δικαστική, ήταν στην αρμοδιότητα του καδή, που την ασκούσε σύμφωνα με τον θρησκευτικό νόμο και διοριζόταν από την κυβέρνηση για ένα ή περισσότερα χρόνια³⁰. Βασική του φροντίδα ήταν η εποπτεία και ο έλεγχος των συντεχνιών (ζητήματα λειτουργίας τους, επάρκεια της αγοράς, προσδιορισμός τιμών κλπ), η είσπραξη των φόρων και η αστυνόμευση της πόλης. Οι συντεχνίες επέλεγαν τον επί κεφαλής τους (kethüda), τον οποίον όμως έπρεπε οπωσδήποτε να εγκρίνει ο καδής.

25. Όπως σημειώνει ο Lewis (1960:972) ο όρος belediye και η νεωτερικότητα την οποία εξέφραζε, όπως και πολλοί σύγχρονοι του ισλαμικοί νεολογισμοί, πρωτοεμφανίστηκαν στον ισλαμικό κόσμο μέσω της Τουρκίας, όταν η χώρα αυτή εισήγαγε ευρωπαϊζόντες θεσμούς και οργανωτικά σχήματα ως μέρος του γενικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Τανζιμάτ. Ετυμολογικά η λέξη προέρχεται από την αραβική balad ή/και bled, που σημαίνει κατοικημένο κέντρο, πόλη, οικισμός (Cuneo, Marazzi 1988).

26. Lewis 1960, Rosenthal 1980:230, Ergin 1985:26.

27. Βλ. την ενδιαφέρουσα συζήτηση μεταξύ των ιστορικών, από τον Sauvaget 1941 μέχρι τους Brunschvig 1947, Karpat 1976, Grunbaum 1976, Abu-Lughod 1987. Αν και οι γνώμες τους συχνά αποκλίνουν, όλοι τονίζουν την ιδιαίτερη σημασία που είχε η πόλη στο Ισλάμ. Για μια συνόψιση της νεότερης βιβλιογραφίας βλ. Veinstein 1991.

28. Για τους θεσμούς της οθωμανικής πόλης από την εποχή της κατάκτησης βλ. το έργο του N. Beldiceanu (1973).

29. Δημητριάδης 1973:374. Η θέση του sehiremini που υπήρχε από την εποχή της κατάκτησης καταργήθηκε στα 1831 στην Κωνσταντινούπολη, Lewis 1960.

30. Ο Ergin 1985:39, ερευνώντας την προέλευση της λέξης καδής, σημειώνει ότι kad σημαίνει κοινότητα στην αραβική γλώσσα. Παράγωγά της είναι επίσης η λέξη καζά, που σημαίνει διακυβέρνηση μιας κοινότητας. Ο οθωμανικός καζάς αποτελούσε διοικητική περιφέρεια, αντίστοιχη περίπου με την διοικητική υποδιαίρεση του σημερινού ελληνικού νομού. Για περισσότερα, βλ. Δημητριάδη 1973:83.

31. Για τα καθήκοντά του muhtesib βλ. Δημητριάδη 1973:95, Marçais 1957: 226-227, Cvetkova 1978:33.

32. Ergin 1985:42.

33. Η υπηρεσία αυτή διαλύθηκε με την ίδρυση του Sehremanet στην Κωνσταντινούπολη το 1854, όπως θα δούμε παρακάτω.

34. Τα βακούφια αποτελούν συστατικό στοιχείο του γίνεσθαι της οθωμανικής πόλης σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της και αφορούν την ίδρυση, κατασκευή και λειτουργία ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού ιδρυμάτων και έργων κοινής ωφελείας (όπως τεμένη, σχολεία, νοσοκομεία, πτωχοκομεία, υδραγωγεία, αλλά και οδικά έργα, γέφυρες κλπ) καθώς και άλλων, προσοδοφόρων κατασκευών (χανίων, λουτρών, καταστημάτων, εργαστηρίων κλπ) που προορίζονταν να συντηρούν οικονομικά τα πρώτα. Ιδρυτές βακουφίων ήταν οι σουλτάνοι και οι οικογένειές τους, υψηλοί αξιωματούχοι, επαρχιακοί διοικητές αλλά και ιδιώτες. Κατ' αρχήν θρησκευτικά, τα ιδρύματα αυτά έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στην οργάνωση του αστικού χώρου. Ολόκληροι τομείς και γειτονιές μπορούσαν να ανασχεδιασθούν εξ αιτίας της ίδρυσης ενός μεγάλου βακουφικού συγκροτήματος. Η παρουσία τους ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε όταν ετέθη, επί Τανζιμάτ, το ζήτημα της αναδιοργάνωσης της πολεοδομικής νομοθεσίας, οι εισηγούμενοι τις αλλαγές ανησυχούσαν κυρίως για τις αντιδράσεις των βακουφικών διοικήσεων (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Στο θεσμό των βακουφίων επίσης οφείλονται οι μεγάλες κτιριακές εγκαταστάσεις του εμπορίου που χαρακτηρίζουν τις οθωμανικές πόλεις.

35. Όπως έχουν ήδη επισημάνει στην Ελλάδα οι Βελένης 1984, Μουτσόπουλος 1988, κ.α.

36. Όπως σημειώνει ο Δημητριάδης (1973:84) "... βασικό καθήκον του καδή ήταν η εφαρμογή των διατάξεων της κεντρικής εξουσίας. Τις διαταγές αυτές, διατυπωμένες συνήθως σε μορφή φερμανίων, ο καδής έπρεπε να τις καταχωρίζει στους κώδικες του ιεροδικείου (sicil). Με τον τρόπο αυτό μας έχουν διασωθεί πολλά έγγραφα που τα πρωτότυπά τους έχουν χαθεί". Για τα γνωστά αρχεία ιεροδικείων στην Ελλάδα, βλ. το άρθρο της Ε. Μπαλά στα Σύγχρονα Θέματα 35-37, 1988. Βλ. επίσης Βασδραβέλη 1952 για Θεσσαλονίκη και Βέροια και Πασχαλίδη 1968:350-352 για Δράμα.

37. Βλ. Raymond (1985:126 και 1980), ο οποίος παραθέτει στοιχεία από έρευνες

Στην αστυνόμευση της πόλης ο καδής είχε την επικουρία του αγορανόμου (muhtesib)³¹, ο οποίος επέβλεπε και τους δημοτικούς αστυνομικούς. Ο καδής είχε επίσης τον έλεγχο της λειτουργίας του θεσμού των βακουφίων και τη δικαστική εξουσία.

Υψηλότερη βαθμίδα του συστήματος ήταν ο καζάς, ενδιάμεση ο οικισμός ή δήμος (nahiye, συνήθως μια πόλη ή κωμόπολη με την γύρω περιοχή της), και χαμηλότερη η συνοικία (mahalle). Ο καδής διοικούσε τον καζά, ο ναϊπης τον ναχιγιέ και ο ιμάμης τον μαχαλά³². Ιδιαίτερα καθήκοντα του ιμάμη ήταν η ληξιαρχική λειτουργία και η τήρηση των σχετικών αρχείων, αρμοδιότητες που συχνά είχαν και οι ηγέτες των υπολοίπων θρησκευτικών κοινοτήτων. Οι ιμάμηδες ήταν υπεύθυνοι για την ασφάλεια της συνοικίας, για την τήρηση των κανόνων ηθικής και για την εκδίκαση διαφορών μεταξύ των κατοίκων. Για τις υπηρεσίες τους αυτές αμείβονταν απ' ευθείας από τους κατοίκους και όχι από το κράτος, ενώ τόπος εγκατάστασής τους ήταν στο τζαμί ή σε κάποιο από τα προσκτίσματά του.

Η πρώτη προσπάθεια για να συσταθεί δημοτική οργάνωση νέου τύπου φαίνεται να οφείλεται στον σουλτάνο Μαχμούτ Β' στα 1827, ο οποίος ιδρύει την κεντρική Υπηρεσία Αγορανομικού Ελέγχου (Ihtisab Nezaretî)³³. Με στόχο τη συγκέντρωση της εξουσίας και του ελέγχου, αντικαθίστανται οι τοπικοί muhtesib, ενώ παράλληλα εισάγεται σε τοπικό επίπεδο ο θεσμός των μουχτάρηδων, ένα είδος συμβουλίου προκρίτων που εκλέγονταν από τους κατοίκους. Ο θεσμός αυτός επεκτείνεται και στις μη μουσουλμανικές θρησκευτικές κοινότητες. Αποδυναμώνεται έτσι ο ιμάμης, καθώς το συμβούλιο αναλαμβάνει τα ληξιαρχικά καθήκοντα, τον έλεγχο των μετακινήσεων κλπ.

Σταδιακά μετά το 1839, τα διοικητικά καθήκοντα του καδή ανατίθεται στον έπαρχο (καϊμακάμη), τα δημοτικά στον sehiremini, και ο καδής εκτελεί μόνο τα ληξιαρχικά και την εκδίκαση προσωπικών διαφορών, μέχρις ότου η λειτουργία των τακτικών δικαστηρίων του αφαιρέσει και αυτήν τη δραστηριότητα στις αρχές του 20ου αιώνα.

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής οργάνωσης τα δημόσια έργα και οι στοιχειώδεις αστικές υπηρεσίες, όπως η διανομή του νερού, η εκπαίδευση, πολιτιστικά ιδρύματα, υπηρεσίες υγιεινής, κοινωφελείς εγκαταστάσεις, ακόμη και δημιουργία δημοσίων χώρων όπως νεκροταφεία, δρόμοι, κήποι κλπ, τις περισσότερες φορές εξασφαλιζόνταν από ατομικές πρωτοβουλίες, δραστηριότητες των εθνικοθρησκευτικών κοινοτήτων, ή μέσω του ιδιωτικού θεσμού των βακουφίων³⁴. Παρόλο που ή ύπαρξη ενιαίων πολεοδομικών κανονισμών εμφανίζεται μόνο στη διάρκεια των Μεταρρυθμίσεων, ωστόσο υπήρξαν και νωρίτερα ρυθμίσεις για την οργάνωση των αστικών χώρων³⁵. Στοιχεία τους μπορούν να αναζητηθούν στα αρχεία των καδήδων, όπου υπάρχουν³⁶. Ελλείψει ειδικότερων μελετών και στηριγμένοι σε στοιχεία της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε κάθε οικισμό ακολουθούσαν εν γένει ορισμένοι κανόνες, χωρίς όμως αυτοί να συνιστούν ένα ενιαίο σύνολο με κοινή προέλευση, και οι οποίοι ήταν τόσο λεπτομερέστεροι, όσο σημαντικότερος ήταν ο οικισμός.

Ο André Raymond, που έχει μελετήσει τις μεγάλες αραβικές πόλεις κατά την περίοδο που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία, αναφέρει συγκεκριμένα καθήκοντα των καδήδων του Καΐρου³⁷: Όταν κτίζεται μια νέα οικοδομή, ο καδής οφείλει να ελέγξει ότι δεν εμποδίζει την ελεύθερη κυκλοφορία: ότι δηλαδή "ένας έφιππος στρατιώτης ή μια φορτωμένη

καμήλα μπορούν να περάσουν χωρίς δυσκολία. Ακόμη, ότι το νέο κτίσμα δεν θίγει τα δικαιώματα των γειτόνων για φως και θέα³⁸. Ο καδής πρέπει επίσης να βεβαιωθεί ότι μια νεοανοιγόμενη πόρτα δεν ενοχλεί την ιδιωτική ζωή των γειτόνων, ότι μια οικοδομή σε κακή κατάσταση δεν αποτελεί κίνδυνο για τους περίοικους, ή ότι ο θόρυβος ενός εργαστηρίου ραπτικής δεν ξεπερνά κάποια ανεκτά όρια...

Αλλά και οι προεσοχές των κτηρίων, ή οι γέφυρες πάνω από αυτά, έπρεπε να ελέγχονται, αν και επιτρέπονταν κατ' αρχήν. Ο Brunschvig αναφέρει ότι οι Μαλικίτες νομικοί τις επέτρεπαν και μάλιστα ο ίδιος ο ιδρυτής της σχολής, ο Μαλίκ, είχε αγοράσει ένα σπίτι με σαχνισί³⁹. "Όταν κάποτε τον συμβουλευτήκαν για ένα μπαλκόνι πάνω από δρόμο, που πέφτοντας σκότωσε κάποιον, αποφάνθηκε πως δεν μπορούσαν να θεωρήσουν υπεύθυνο αυτόν που το είχε χτίσει. Όταν του αντέτειναν ότι οι Χαναφίτες⁴⁰ θεωρούν ότι ο ιδιοκτήτης φταίει, γιατί δεν έπρεπε να κάνει μπαλκόνι πάνω στο δρόμο, ο Μαλίκ παραξενεύτηκε και δεν αποδέχθηκε την άποψη αυτή". Ουσιαστικά όλοι δέχονταν ότι "καθώς έτσι ήταν πάντα κατά τις συνήθειες, κανείς δεν έπρεπε να εμποδίζεται, αρκεί (το σαχνισί και οι άλλες προεσοχές) να βρίσκονται σε τέτοιο ύψος ώστε να μην ενοχλούν αυτούς που περνούσαν από κάτω, έφιπποι και πεζοί ή άνθρωποι φορτωμένοι. Σ' αυτή την περίπτωση έπρεπε να γκρεμίζονται". Επεκτείνοντας αυτήν τη λογική, οι νομικοί όριζαν ότι αν ένας ιδιοκτήτης έχει δύο απέναντι σπίτια, έχει το δικαίωμα να τα συνδέσει με μια γέφυρα πάνω από το δρόμο⁴¹.

Τα στοιχεία που απορρέουν από τις έρευνες του Johansen έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Όταν, για παράδειγμα, γίνονταν εγκληματικές πράξεις των οποίων ο αυτουργός ήταν άγνωστος, οι Χαναφίτες νομικοί τόνιζαν τη διάκριση ανάμεσα στις 'δημόσιες' περιοχές της πόλης (στις οποίες περιλαμβάνονταν οι βασικές οδικές αρτηρίες, η μεγάλη αγορά ή ένα σημαντικό τέμενος) όπου η ευθύνη ανήκε στις πολιτικές αρχές, και στις 'ιδιωτικές' περιοχές (συννοικίες κατοικίας), όπου οι κάτοικοι των γύρω σπιτιών όφειλαν να δώσουν λόγο για οτιδήποτε συνέβαινε. Ο Μουχαμάντ Ιμπν Αμπιντίν, δαμασκηνός νομικός της Χαναφίτικης σχολής (1784-1842), κατέληγε σχετικά: "Το πρώτο που πρέπει να εξετάζεται (κατά την αναζήτηση του υπαιτίου) είναι η ιδιωτική ιδιοκτησία, μετά η χρήση και ο ιδιωτικός έλεγχος, μετά ο βαθμός εγγύτητας και τέλος η χρήση και ο δημόσιος έλεγχος"⁴².

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν κείμενα που προέρχονται από νομικούς της Μεδίνας του 18ου και 19ου αιώνα: "Σε ό,τι αφορά την εφαρμογή του νόμου, μπορούμε να διακρίνουμε δύο επίπεδα. Αφ' ενός υπάρχουν οι οδικές αρτηρίες και οι δημόσιοι χώροι, αφ' ετέρου οι άλλες και οι ημιδημόσιοι χώροι. Για τους πρώτους υπάρχει υποχρέωση του δημοσίου (να παρεμβαίνει) και αρμόδιος είναι ο *muhtesib*. Για τους δεύτερους οι δικαστές και ο *muhtesib* δεν παρεμβαίνουν από μόνοι τους, εάν προηγουμένως δεν τους ζητηθεί από ιδιώτη"⁴³. Η προοδευτικά διασαφηνιζόμενη αυτή έννοια σύντομα θα βρει την έκφρασή της σε πολεοδομικούς κανονισμούς, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στις βορειοελλαδικές πόλεις σποραδικές είναι οι πιο συγκεκριμένες πληροφορίες μας, που ωστόσο εντάσσονται στην ευρύτερη λογική που εκτέθηκε προηγουμένως.

Στη Θεσσαλονίκη του 17ου αιώνα υπήρχε ο *shiremini*⁴⁴, ενώ με φιρμάνι του 1704 διορίζεται ως *mimarbası* ένας Έλληνας "φόρου υποτελής"⁴⁵. Στο αρχείο του ιεροδικείου Θεσσαλονίκης περιέχονται διατάγματα του 1722 για την βελτίωση της υδροδότησης της πόλης, του 1804 για την ορ-

του El-Nahal 1979. Πολλά στοιχεία για αντίστοιχες πολεοδομικές ρυθμίσεις στις βορειοαφρικανικές πόλεις παραθέτει και ο Brunschvig (1947:127-155). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον περιέχει η μετάφραση του κειμένου του Ibn-al-Imam, tunήσιου νομικού του 10ου αιώνα, που δημοσίευσε ο Barbier το 1900 και περιλαμβάνει μια πλήρη σειρά 'πολεοδομικών' κανονισμών.

38. Η θέα είναι από τα θέματα που απασχολούν ιδιαίτερα το βυζαντινό δίκαιο. Παρόμοια φροντίδα μαρτυρά και στον χώρο των ελληνικών κοινοτήτων το "Νομικόν..", στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

39. Βλ. επίσης Barbier 1900.

40. Χαναφίτες και Μαλικίτες είναι δύο από τις τέσσερις μεγάλες νομικές σχολές που αναπτύχθηκαν στον ισλαμικό κόσμο. Ειδικά οι Οθωμανοί ακολουθούσαν την Χαναφίτικη σχολή. Young 1905:xi.

41. Brunschvig 1947:135-136. Τα παραθέματα προέρχονται από τα αυθεντικά κείμενα του 10ου αιώνα.

42. Johansen 1981.

43. Sauvaget 1941. Βλ. επίσης στη συνέχεια τις γλαφυρές περιγραφές του Nehama για την αντιμετώπιση του δρόμου από τους κατοίκους των εβραϊκών συνοικιών της Θεσσαλονίκης και το εθιμικό δίκαιο που είχε αναπτυχθεί.

44. Vacalopoulos 1972:81.

45. Βασοδραβέλης 1952. Επίσης ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρεται στον *mimarbası* και στον αντίστοιχο *kethüda* στα Σκόπια, στην Αχρίδα και στο Μοναστήρι, Δημητριάδης 1973:38.

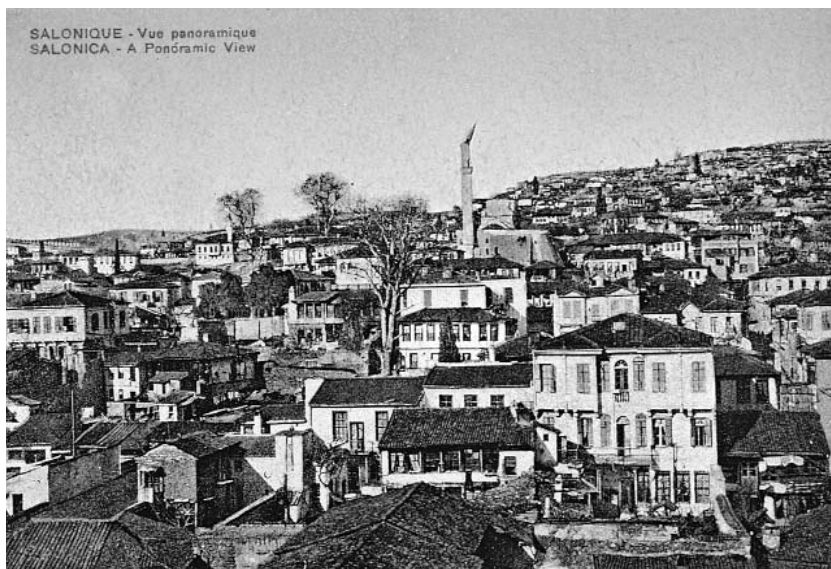
Δρόμος σε γειτονιά της Θεσσαλονίκης.

γάνωση των πολιτών σε περίπτωση πυρκαγιάς, του 1814 για την επισκευή των λιθόστρωτων δρόμων, που παρέχουν στοιχεία για τις 'δημοτικές υπηρεσίες' της εποχής, ή τουλάχιστον για την προσπάθεια να εξασφαλιζόταν στοιχειωδώς η λειτουργία τους⁴⁶. Όπως φαίνεται το ζήτημα της ύδρευσης με πόσιμο νερό από το Χορτιάτη απασχολούσε έντονα τις αρχές της Θεσσαλονίκης. Στα 1722 το υδραγωγείο τροφοδοτούσε 20 δημόσιες κρήνες μέσα στην πόλη, αλλά ορισμένοι επιτήδευτοι είχαν καταφέρει να αποκτήσουν νομότυπα το δικαίωμα μεγαλύτερης κατανάλωσης, με αποτέλεσμα να μην επαρκεί το νερό των βακουφικών κρηνών και οι κάτοικοι, νεοαφιχθέντες, φτωχοί κλπ., να υποφέρουν από τρομερή λειψυδρία. Ο καδής όφειλε να παρέμβει ώστε η αδικία αυτή να αποκατασταθεί.

Η πυροπροστασία της πόλης, όπως προκύπτει από αυτοκρατορικό διάταγμα του 1804 και τη συναφή εντολή του βαλή, λειτουργούσε ως εξής, με πρότυπο "τις μεγάλες πόλεις του κόσμου": Όταν υπάρχει πυρκαγιά, τρεις νεαροί άνδρες από κάθε μια από τις 12 συντεχνίες της πόλης, θα σπεύδουν αμέσως επί τόπου με δύο κάδους ο καθένας, και μεταφέροντας συνεχώς νερό από τις γύρω κρήνες, "θα συντελούν ώστε οι αντλίες να λειτουργούν ακαταπαύστως". Οι υδρονόμοι θα πρέπει να κατευθύνουν τη ροή των υδάτων στις κρήνες αυτές, ενώ παρόντες πρέπει να είναι ο αρχιτέκτων και οι κτίστες, κρατώντας στο χέρι οδοντωτά σφυριά. Η μορφή αυτή οργάνωσης έπρεπε να είναι μόνιμη, και οι σχετικές οδηγίες του βαλή περιλάμβαναν και τις τιμωρίες για τυχόν ανυπακοή.

Η επισκευή των δρόμων αποτελεί το θέμα διατάγματος του 1814. Φαίνεται πως η πόλη δεν είχε καμία υπηρεσία οδικής συντήρησης ή καθαρισμού τους. Το διάταγμα θεωρεί πως αιτία της άθλιας κατάστασης των δρόμων της Θεσσαλονίκης είναι το σχήμα τους, υπερυψωμένο στα δύο άκρα με ρείθρο στη μέση, που αμέσως γεμίζει με ακαθαρσίες δυσκολεύοντας την κίνηση των ζώων. Παράλληλα το οδόστρωμα καταστρέφεται από τους εργάτες του υδραγωγείου που εγκαθιστούν αγωγούς και δεν το επισκευάζουν στη συνέχεια. Γι' αυτό ο καδής έπρεπε να γνωστοποιήσει σ' όλους τους ιμάμηδες στις συνοικίες, ότι οι ιδιοκτήτες όφειλαν να ξαναφτιάξουν το λιθόστρωτο μπροστά στα σπίτια τους, χωρίς ανηφορι-

46. Για όλες τις επόμενες αναφορές, βλ. Βασδραβέλη 1952: 46, 167, 389, 421, 448, 495, 518, 519.

Μια γειτονιά στη Θεσσαλονίκη, 1900.

κά άκρα, με δύο πεζοδρόμια και στη μέση "ιππόδρομο".

Άλλα αυτοκρατορικά διατάγματα του 1821 και 1826 ασχολούνται με την τήρηση της τάξης μέσα στην πόλη, την νυχτερινή ασφάλεια και την καταστολή των κλοπών και φόνων. Έτσι μαθαίνουμε ότι ελλείπει δημοτικού φωτισμού την νύχτα ήταν υποχρεωτικό για τους μετακινούμενους να κρατούν φανό επί ποινή φυλάκισης, ενώ οι κλέφτες θανατώνονταν αμέσως για σωφρονισμό των υπολοίπων. Ακόμη ότι κάθε συνοικία όφειλε να έχει διορισμένους νυχτοφύλακες. Από άλλα φιρμάνια του 1829 και 1830 πληροφορούμαστε ότι όταν σεισμοί κατέστρεψαν στο σύνολο του το παραθαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης, πόροι για την επισκευή του βρέθηκαν από την αναγκαστική φορολογία όλων των κατοίκων του σαντζακίου Θεσσαλονίκης⁴⁷.

Ο Μουτσόπουλος αναφέρει έγγραφα του ιεροδικείου της Βέροιας, από τα οποία προκύπτει ότι ήδη από το 1640 ίσχυαν διατάξεις για τις γειτονικές ιδιοκτησίες, σχετικά με τη διάνοιξη παραθύρων σε μεσοτοιχίες ή με την απορροή νερών της βροχής σε ξένη ιδιοκτησία⁴⁸.

1.2 Απόπειρες πολεοδομικών ρυθμίσεων

Μέσα στην αποκεντρωμένη και αρκετά χαλαρή αστική οργάνωση, η κύρια μέριμνα της Υψηλής Πύλης για το χώρο της πόλης επικεντρωνόταν στην επισκευή των δρόμων. Η διάνοιξη νέων δρόμων φαίνεται πως αποτελούσε κύριο πρόβλημα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από όλα τα επίσημα έγγραφα που έχουν κατά καιρούς βρεθεί και αναφέρονται σε αυτήν την δραστηριότητα. Ενώ οι κατασκευές ή επισκευές καναλιών και υδραγωγείων θεωρούνταν ρητώς μέλημα της κυβέρνησης⁴⁹, η συντήρηση των δρόμων στο εσωτερικό της πόλης αποτελούσε αντικείμενο μέριμνας πολλών και διαφορετικών φορέων. Από φιρμάνι του 1573, για παράδειγμα, μαθαίνουμε ότι εγκαλούνται οι βακουφικοί επίτροποι για την επισκευή του καλντεριμιού. Λίγο μετά, φιρμάνι του 1588 πληροφορεί μεν τον *mimarbası* για το κόστος επεξεργασίας της πέτρας των καλντεριμιών, αλλά απευθύνεται στον *kethüda* της συντεχνίας των καλντεριμιτζήδων για την

47. Ευρύτερη διοικητική υποδιαίρεση που περιλάμβανε τους καζάδες Αβρέτ Χισάο, Βέροιας, Έδεσσας, Γιαντισών και Θεσσαλονίκης.

48. Βλ. Μουτσόπουλο 1967:79-80 και Καλογήρου 1989:27.

49. Για τη σημασία του υγρού στοιχείου στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία του Ισλάμ, βλ. Marçais 1957:225.

Κτίσμα αγοράς στα Γιαννιτσά.

50. Βλ. Refik 1917, 1931, 1930.

51. Παραδείγματα από τον βορειοελλαδικό χώρο θα δείξουν στα επόμενα κεφάλαια τις κατά περίπτωση ρυθμίσεις που ακολουθούνται.

52. Denel 1982.

53. Nehama 1936:126, Δημητριάδης 1983: 21, Σαμουηλίδου, Στεφανίδου 1983, Βελένης 1984:35.

54. Βλ. τα σχετικά έγγραφα που παραθέτει ο Βασδραβέλης 1952. Για τα ισχύοντα για τις συναγωγές βλ. φιρμάνι του 1825, που επιτρέπει υπό όρους την ανοικοδόμηση καμένων συναγωγών. Ναρ 1985:74 και Galante 1936:133.

55. Yerasimos 1989α. Στην πολύ ενδιαφέρουσα αλλά συνοπτική αυτή δημοσίευση ο Yerasimos αναφέρει ένα μεγάλο αριθμό διαταγμάτων, που αφορούν όμως μόνο την πρωτεύουσα, από τον 16ο αιώνα ως τις αρχές του 19ου. Αντικείμενο των ρυθμίσεων είναι: Χαρακτηριστικά των οικοδομών (ύψη, προεξοχές, υπόστεγα, προσκτίσματα, καταστήματα, καταπατήσεις του δρόμου), οικοδομικά υλικά και 'προδιαγραφές', εργατικό δυναμικό και ημερομίσθια, λιθόστρωση των δρόμων, δημόσια καθαριότητα, απαγόρευση οικοπεδικών καταμήσεων, απαγόρευση οικοδόμησης δίπλα σε τεμένη και οχυρώσεις, ζητήματα ύδρευσης, ασφάλεια στην πόλη, και θέματα διακρίσεων για την εγκατάσταση μη μουσουλμάνων. Ωστόσο οι ρυθμίσεις γίνονται κατά περίπτωση, δεν εντάσσονται σε ένα συνολικό σχέδιο ελέγχων, ενώ η πληθώρα τους και οι συχνές επαναλήψεις μαρτυρούν μάλλον την αδυναμία επιβολής τους.

56. Yerasimos 1989α. Διάταγμα της 29.6.1719 ή 8.7.1719/μέσα του μηνός Σαμπάν 1131.

εκτέλεση του έργου. Εκατό χρόνια αργότερα, φιρμάνι του 1677 προσδιορίζει ότι οι κεντρικοί δρόμοι θα κατασκευάζονται από τις επίσημες αρχές του τόπου και οι δευτερεύοντες από τους ιδιοκτήτες των παρόδιων οικιών και καταστημάτων⁵⁰. Όπως όμως φαίνεται από διάταγμα του 1700, τα σχετικά ζητήματα δεν είχαν ιδιαίτερα προωθηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα, και εξακολούθησαν να διευθετούνται όπως-όπως, σ' όλους τους μεγάλους αστικούς χώρους, πιθανότατα μέχρι τη δεκαετία 1850-1860⁵¹.

Από τις πληροφορίες ταξιδιωτών και οθωμανών ιστορικών που έχει στη διάθεσή του, ο τούρκος ερευνητής Denel συμπεραίνει ότι με πολυάριθμες διατάξεις και αποφάσεις επιχειρήθηκε επανειλημμένα να μπει τάξη στους στενούς και άτακτους δρόμους της Κωνσταντινούπολης⁵². Η συνεχής επανάληψη διαταγμάτων μάλλον σημαίνει ότι η αποτελεσματικότητά τους υπήρξε μικρή, ίσως λόγω της αδυναμίας των αρχών να ελέγξουν την εφαρμογή τους.

Ένα σχεδόν μόνιμο αντικείμενο ρυθμίσεων αποτέλεσε το ύψος των κτιρίων. Στην ελληνική βιβλιογραφία έχει αναφερθεί πολλές φορές το φιρμάνι του 1559 που επέβαλλε μέγιστο ύψος 12 πήχων στα σπίτια των μουσουλμάνων υπηκόων και 9 πήχων στα σπίτια των "απίστων"⁵³. Γνωστά επίσης είναι τα εμπόδια που υπήρχαν για την οικοδόμηση ή επισκευή θρησκευτικών κτιρίων⁵⁴.

Οι νεώτερες έρευνες διαφοροποιούν λίγο τις πληροφορίες αυτές⁵⁵. Το διάταγμα της 29ης Ιουνίου 1559, που απευθύνεται στον καδή και στον subasi, περιόριζε εν γένει το ύψος των κτιρίων σε δύο ορόφους, ισόγειο συν ένα. Μόνο στα 1719, με διάταγμα προς τον καδή της Κωνσταντινούπολης και στον επί κεφαλής των βασιλικών αρχιτεκτόνων, απαγορεύθηκε σε χριστιανούς και εβραίους να ξεπερνούν τους δύο ορόφους⁵⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1725, το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος για τους μουσουλμάνους προσδιορίζεται σε 12 πήχεις (9,12 μέτρα), δηλαδή ένα ισόγειο συν δύο ορόφοι, ενώ χριστιανοί και εβραίοι περιορίζονται σε 9 πήχεις (6,84 μέτρα). Σύμφωνα με τα κείμενα που παραθέτουν οι Yerasimos και Denel, προς το τέλος του 18ου αιώνα οι 9 πήχεις αυξάνονται σε 10 (7,60 μέτρα) ώστε οι μη μουσουλμάνοι να μπορούν να κτίζουν δύο ορόφους πάνω από το ισόγειο,

Αγορά συνοικίας στη Δράμα.

υπό τον όρο τα εσωτερικά ύψη να είναι πολύ χαμηλά.

Στα 1725 ένα διάταγμα επαναλάμβανε τα ύψη για τις κατοικίες, προσθέτοντας ένα μέγιστο ύψος 4 πήχων για τα μαγαζιά⁵⁷. Σύντομα ωστόσο τα ύψη για τους επαγγελματικούς χώρους διαφοροποιούνται αισθητά, ενώ παράλληλα κάνουν την εμφάνισή τους ποικίλες διατάξεις με στόχο την πρόληψη πυρκαγιών και την ασφάλεια των περιοίκων ή των χρηστών, θεσπίζοντας αυστηρές τιμωρίες, μέχρι και απαγχονισμό, για τους παραβάτες! Οι διαφοροποιήσεις στο ανώτατο επιτρεπόμενο ύψος εργαστηρίων και καταστημάτων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ποικίλες οπτικές αναλογίες που δημιουργούν στις περιοχές των αγορών⁵⁸: Με διάταγμα του 1762, το μέγιστο ύψος που επιτρέπεται σε επαγγελματικούς χώρους παραμένει ιδιαίτερα χαμηλό, 4 πήχεις, ενώ κατ' αρχήν απαγορεύεται η οικοδόμησι χώρων σε όροφο, για το φόβο πυρκαγιάς. Ωστόσο υπάρχουν εξαιρέσεις κατά επαγγελματική εξειδίκευση και επιτρέπεται:

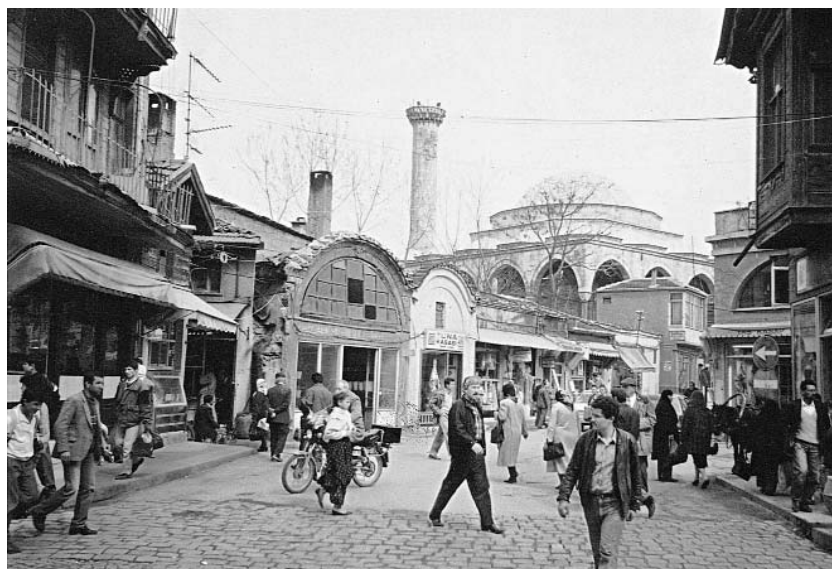
- ύψος 6 πήχων για τους αχυρώνες των ζωεμπόρων (τσαμπάζηδων)
- ύψος 5 πήχων για τα εργαστήρια των σχοινοπλεκτών (μουτάφηδων)
- υψος 8 πήχων για τα αρτοποιεία και τους αγγειοπλάστες που χρησιμοποιούν τροχό
- ύψος 10 πήχων για τους αλευρόμυλους
- ύψος 6 πήχων για μπακάλικα, πατσατζήδικα, λαχανοπωλεία και εργαστήρια γανώματος. Επίσης απαγορευόταν η προσθήκη σαχνισιών, υπογείων και αποθηκών σε κτίρια που συχνάζονταν από πολύ κόσμο, όπως καφενεία και χάνια, και όπου ο κίνδυνος πυρκαγιάς ήταν μεγάλος.

Λίγα χρόνια μετά, με διάταγμα του 1795, ορισμένες ρυθμίσεις επαναλαμβάνονται, ενώ προστίθενται νέες: απαγορεύεται η κατασκευή καταστημάτων σε επαφή με τα τείχη, διαχωρίζονται τα κτίσματα (και οι συνακόλουθες διατάξεις) σε εντός και εκτός των τειχών, και αυξάνονται ελαφρώς τα ύψη για τις κατοικίες (μουσουλμάνοι 12,5 πήχεις, μή-μουσουλμάνοι 10 πήχεις), ενώ διατυπώνονται κατασκευαστικές δεσμεύσεις. Αναλυτικότερα:

- τα κτίσματα στο εσωτερικό του τείχους οφείλουν να απέχουν τουλάχιστον 4 πήχεις από το τείχος, ώστε να σχηματίζεται περιμετρικός δρό-

57. Stoianovich 1970:99, Denel 1982:57.

58. Denel 1982:67. Οι μεταφράσεις των κειμένων του Denel έχουν γίνει από τον Τ. Ιορδάνογλου, ερευνητή στο IMXA.

Περιοχή αγορών στην Αδριανούπολη.

μος με αντίστοιχο πλάτος

- δεν επιτρέπεται να κατασκευάζονται σαχνισιά και άλλες ελαφρές ξύλινες κατασκευές, όπως δικτυωτά, τέντες και σκιάδια, στα κτίσματα που βρίσκονται δίπλα στο κάστρο. Ειδική διάταξη για τα καταστήματα ορίζει ότι θα είναι κτισμένα με πέτρα ή τούβλα (kargir) και το ύψος τους δεν θα ξεπερνά τους 4 πήχεις, ενώ απαγορεύεται η κατασκευή σε όροφο ξύλινων δωματίων για ανύπανδρους ('μπεκιάρηδες')

- ύψος 6 πήχεων επιτρέπεται για τους εγκατεστημένους έξω από τα τείχη πετιμεζήδες, λαδάδες, χονδρεμπόρους τροφίμων και πωλητές ρυζιού, καθώς και για τους εντός των τειχών πετιμεζήδες, λαδάδες και πωλητές ρυζιού καθώς και καπνοπώλες

- ύψος 5,5 πήχεων για τους εντός των τειχών επαγγελματικούς χώρους στους οποίους γίνεται χρήση φωτιάς, όπως για τους μεταλλοχύτες (ντοκμετζήδες), χαλκωματάδες, ζυγιστές (κανταρτζήδες), εμπόρους και κατασκευαστές ναυπηγικών ειδών, καθώς και για τους μαπακάληδες

- ύψος 4 πήχεων για τους εντός και εκτός τειχών πωλητές αμπάδων (αμπατζήδες), χονδρών μάλλινων υφασμάτων (κεμπετζήδες) και οπωρικών, τους λιθοξόους, μικροπωλητές-αρωματοπώλες, κουρείς, καφετζήδες και κατασκευαστές σκαφών (τενεκετζήδες).

Στις αρχές του 19ου αιώνα με το διάταγμα 1233/1818 αυξάνεται το ανώτατο ύψος των κατοικιών των μουσουλμάνων σε 14 πήχεις ενώ των μη-μουσουλμάνων παραμένει στους 10 πήχεις, ενώ λίγο αργότερα, με το διάταγμα 1242/1827 δύο ακόμη πήχεις προστίθενται στους μη-μουσουλμάνους.

Πίνακας 1. Ανώτατα επιτρεπόμενα ύψη. Διατάγματα προ 1839. Τα ύψη εμφανίζονται σε πήχεις.

* Απαγορεύεται η κατασκευή καταστημάτων σε επαφή με τα τείχη.

Κατοικίες	1559	1719	1725	1762	1795	1818	1827
Μουσουλμάνοι	2 όροφοι		12		12,5	14	14
Μη-Μουσουλμάνοι	2 όροφοι	απαγορεύεται άνω των 2 ορόφων	9		10	10	12
Καταστήματα			4	4-10	*		

Περιοχή αγορών στην Κομοτηνή.

Πολύ λιγότερα μας είναι γνωστά για τον έλεγχο και τις προβλέψεις σχετικά με το πλάτος των δρόμων. Η πυρασφάλεια αποτελούσε τον κυριότερο λόγο για τον οποίο εκδίδονταν τα σχετικά διατάγματα. Ωστόσο μόλις στα 1803 οι αρχές προσπάθησαν, ίσως για πρώτη φορά, να εμποδίσουν τις καταπατήσεις των δρόμων. Πράγματι με διάταγμα του 1803, απαγορεύθηκε η επέκταση των ορίων των κτισμάτων πάνω στο δρόμο, χωρίς όμως να υποδεικνύεται ο τρόπος οριοθέτησης των κτισμάτων: "Να εξετάζεται μήπως αυξάνονται τα όρια των οικοδομών της χώρας, έστω και για ένα πήχυ πέρα από τα παλιά τους όρια. Και όποιος τολμά στην οικοδομή του να κάνει διαφορετικά, όποιος κι αν είναι αυτός, θα τιμωρείται"⁵⁹.

Το θέμα ξανατέθηκε στα 1826: "Αυτό συμβαίνει εξ αιτίας της έλλειψης προσοχής κατά τις πυροκαγιές. Για τον ίδιο λόγο, με τη δικαιολογία της επέκτασης, ... όλοι παίρνουν από το δρόμο δύο δάχτυλα και πολλές φορές και παραπάνω, και οι περισσότεροι δρόμοι έχουν στενέψει...Και ύστερα από παραγγελίες που δόθηκαν στους βοηθούς και υπαλλήλους που έχουν αναλάβει την υπόθεση, θα πρέπει να ελέγχονται τα σπίτια και τα καταστήματα ώστε να μην κλέβουν από το δρόμο..."⁶⁰. Όπως φαίνεται πάντως το ζητούμενο δεν ήταν η διευκόλυνση της κυκλοφορίας αλλά η πρόληψη πυροκαγιών. Μάλιστα το ίδιο κείμενο θέσπιζε ελέγχους στα υλικά των οικοδομών που ξανακτιζόνταν σε περιοχές που είχαν καεί. Συγχρόνως όριζε ότι μετά τον επιτόπιο έλεγχο από αρμόδιους υπαλλήλους θα έπρεπε να συνταχθεί ένα πρακτικό για τις διευθετήσεις που αποφασίσθηκαν. Από το ίδιο διάταγμα μαθαίνουμε ακόμη την οργάνωση της σχετικής ιεραρχίας: το πρακτικό αυτό θα αποστέλλόταν στον μάμη και τον kethüda της συνοικίας, και στην συνέχεια θα παραλαμβάνόταν για καταχώριση από τον καδή, ώστε να λάβει γνώση ο τοπικός mimar aga. Στο τέλος σημειωνόταν ότι στην περίπτωση που διαπιστώνονται καταπατήσεις, θα λαμβάνονται σκληρά μέτρα από την κυβέρνηση. Πάντως, αν και μέχρι την περίοδο των μεταρρυθμίσεων είχαν εκδοθεί διάφορα διατάγματα με αντικείμενό τους τα ύψη των κτηρίων, τη χρήση των υλικών, ή, τέλος, τις καταπατήσεις, σε κανένα κείμενο δεν γίνεται αναφορά σε επιθυμητές διαστάσεις δρόμων.

59. Denel 1982:59.

60. Denel 1982:60.

Ελάχιστα γνωρίζουμε και για τον έλεγχο στις ίδιες τις κατασκευές και στα υλικά τους στις πόλεις της Αυτοκρατορίας. Πληθώρα αυτοκρατορικών διαταγμάτων προς το τέλος του 17ου αιώνα παρενέβαινε στις οικοδομές της Κωνσταντινούπολης επιχειρώντας να επιβάλει την οικοδόμηση με πέτρα ή τούβλα, να απαγορεύσει τις πρόσθετες ελαφρές κατασκευές (σκιαδίων και σαχνισιών), να απαιτήσει προδιαγραφές στα υλικά και παρουσία ειδικευμένων τεχνιτών⁶¹. Το 1719 με διάταγμα ορίστηκε το βάρος των τούβλων και των κεραμιδιών, καθώς και το είδος και η τιμή της ξυλείας που προερχόταν από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Σμύρνη. Σύμφωνα με το ίδιο κείμενο, για να αποφευχθεί η κερδοσκοπία μετά από πυρκαγιά, και να μπορέσουν οι ιδιοκτήτες να ανοικοδομήσουν γρήγορα τα κατεστραμμένα κτίσματα, έπρεπε να καθορίζονται ανώτατα όρια στις τιμές των υλικών και στα ημερομίσθια των εργατών. Για λόγους πυρασφάλειας έπρεπε επίσης να γκρεμιστούν όλα τα υπάρχοντα μικρά ξύλινα προσκτίσματα σε ανάκτορα και σε αρχοντικά κτήρια με μεγάλες αυλές. Για τους ίδιους λόγους, μια διάταξη του 1722 απαγόρευε σε ιδιωτικά κτίσματα να εφάπτονται στα τείχη των φρουριών, απέτρεπε δε τη φύτευση δένδρων δίπλα σε αμυντικά έργα, ώστε να μην προξενούνται δυσμενείς εντυπώσεις σε ξένους διπλωμάτες. Πέραν όμως του καθαρά πρακτικού χαρακτήρα τους, θέματα υγιεινής ή εξωραϊσμού των αστικών χώρων δεν τίγονται διόλου από τις πρώιμες αυτές πολεοδομικές διατάξεις, οι οποίες δεν μοιάζει να τηρήθηκαν με ιδιαίτερη αυστηρότητα.

1.3 Η κατασκευή του χώρου από τις εθνικοθησκευτικές κοινότητες

Παράλληλα ωστόσο με τις επίσημες κρατικές οδηγίες, για τις οποίες όπως είδαμε λίγες και ελλιπείς είναι οι πληροφορίες μας, αντικείμενο μελέτης θα μπορούσαν να αποτελέσουν μαρτυρίες για την δημιουργία αστικών χώρων στις βορειοελλαδικές πόλεις, ή κείμενα λαϊκού δικαίου των εθνικοθησκευτικών κοινοτήτων, ορισμένα από τα οποία άρχισαν να κωδικοποιούνται από τα μέσα του 17ου αιώνα και περιείχαν διατάξεις με καθαρά πολεοδομικό χαρακτήρα⁶².

Πώς ‘σχεδιάστηκαν’, κτίσθηκαν, συντηρήθηκαν, π.χ. οι πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας, που αναπτύχθηκαν οικονομικά στον 17ο και 18ο αιώνα, και παρουσίασαν μια έντονη αστική ζωή; Η απόκτηση του προνομίου της σουλτανομήτορος και η σχετική αυτονομία που αυτό συνεπαγόταν, φαίνεται πως δημιουργούσαν στις ελληνοβλαχικές αμιγείς κοινότητες συνθήκες ασφάλειας με σχετική διάρκεια, ώστε να αναπτυχθεί αυτόνομη διοίκηση καθώς και οικονομική και πολιτιστική ευημερία, στοιχεία που αντανακλώνται αμέσως στο χώρο της πόλης. Υπήρχε και τί είδους ρύθμιση του αστικού χώρου; Φαίνεται πως υπήρχε μέριμνα για τον χώρο, αν και ο χαρακτήρας της ήταν συναρτημένος άμεσα από τη φάση ανάπτυξης κάθε οικισμού.

Η Κοζάνη, για παράδειγμα, αποκτά όψη πόλης μετά το 1612. Ως τότε ήταν ένας μικρός οικισμός με μια εκκλησία (των Αγίων Αναργύρων), μια κρήνη δίπλα της και το νεκροταφείο. Επίσης, σύμφωνα με μαρτυρίες που κατέγραψε ο Λιούφης, είχε δημιουργηθεί ένα υδραγωγείο, με βρύσες σε διάφορα σημεία, και οι κάτοικοι φτιάχνοντας τα σπίτια τους έστρωναν και ισοπέδωναν το έδαφος γύρω από αυτά, προσαρμόζοντας το φυσικό τοπίο στις ανάγκες τους. Όμως στις αρχές του 17ου αιώνα, καταφεύγουν στην πόλη και εγκαθίστανται σε προσωρινά καταλύματα κάτοικοι των

61. Refik 1937.

62. Βλ. Πανταζόπουλο 1986 Δ':6 και Μαριμαρά 1995:246-268.

επαναστατημένων περιοχών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Γύρω στα 1650, ο πληθυσμός της Κοζάνης ξεπερνά τις 400 οικογένειες ή τους 2000 κατοίκους και χωρίζεται σε τέσσερις συνοικίες⁶³. Ο γιος του πρόκριτου Τράντα Χαρίσιος καταφέρνει να εκδοθεί διάταγμα σουλτανικό που θέτει την πόλη κάτω από την προστασία της μητέρας του σουλτάνου, παρέχοντας ιδιαίτερα προνόμια στους κατοίκους της.

Η ανάπτυξη θα είναι άμεση και γρήγορη. Σύμφωνα με τα κείμενα ο Χαρίσιος Τράντας θα δώσει μια νέα μορφή στην πόλη, κτίζοντας "... οίκους μεγαλοπρεπείς και διωρόφους, καλών τέκτονας και κτίστας... οικίαν μεγαλοπρεπή δι' εαυτόν... είτε δε και άλλας οικίας μεγάλας δια των ιδίων αυτού χρημάτων, κηρύξας πενταετή ασυδοσίαν υπέρ των διαμενοντών εν αυταίς". Ο Χαρίσιος έβαλε και γκρέμισαν τα πρόχειρα καταλύματα των προσφύγων, μεταφέροντας τις οικογένειες μέσα στην πόλη. Υστερα "ώρισε μέρος δι' αγοράν, εκαλλώπισε δ' αυτήν φυτεύσας πλατάνους και κατασκευάσας κρήνας. Πρώτος δ' έθηκε τα θεμέλια του ναού του Αγίου Νικολάου περί το 1664...".

Η σταδιοδρομία του φωτισμένου αυτού 'πρίγκηπα' δεν θα έχει μιμητές; Δεν γνωρίζουμε. Η ανάπτυξη της Κοζάνης συνεχίστηκε, ανεγέρθηκαν σχολεία, στοές και μέγαρα, αλλά δεν υπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες για το ποιός αποφάσιζε και με ποιό τρόπο κατασκευαζόταν ο χώρος της πόλης.

Ο ρόλος της αυτοδιοίκησης και των συντεχνιών σίγουρα έπρεπε να είναι σημαντικός, χωρίς να παραγνωρίζεται και ο ιδιώτης 'ευεργέτης'. Προς το τέλος του 18ου αιώνα ο Μαρτινιανός γράφει για την Μοσχόπολη ότι είχε καταφέρει να έχει "... μίαν αυτόνομον εν αυτή προνομιούχο διοίκησιν... συνεπεία της οποίας εμπεδούται η ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας, εν μέσω της πέριξ αναρχίας, ευρύνεται και συστηματοποιείται, τελειοποιούμενη η οργάνωσις της κοινότητος, καθ' όλα αυτής τα σημεία,... παρατηρείται σπανία κήνησις, δράσις της κοινότητος πολυσιδήης, σπανία ζωή, εν γένει καί τις, συνεπεία πάντως ευημερίας, τάσις και άμιλλα, τίνι τρόπω να εγειρωσιν μεγαλοπρεπέστερα τα ίδια οικήματα,... τίνι τρόπω να ανακαινίσωσιν τους προγονικούς ναούς, να εγειρωσιν άλλους εκ βάθρων, να ιδρύωσιν σχολεία, τεμένη αληθή Μουσών,... να εγειρωσι γεφύρας... Η πόλις διαρκώς χωρεί...". "Τα οικήματα όλα σχεδόν εκτισμένα θαυμασίως με πελεκητά αγκωνάρια, καλοθεμελιωμένα και σφικτοδεμένα, αι οδοί στεναί κατά το ενετικόν σύστημα, καληρημοστροωμένοι και πάντοτε κατακάθαροι..."⁶⁴.

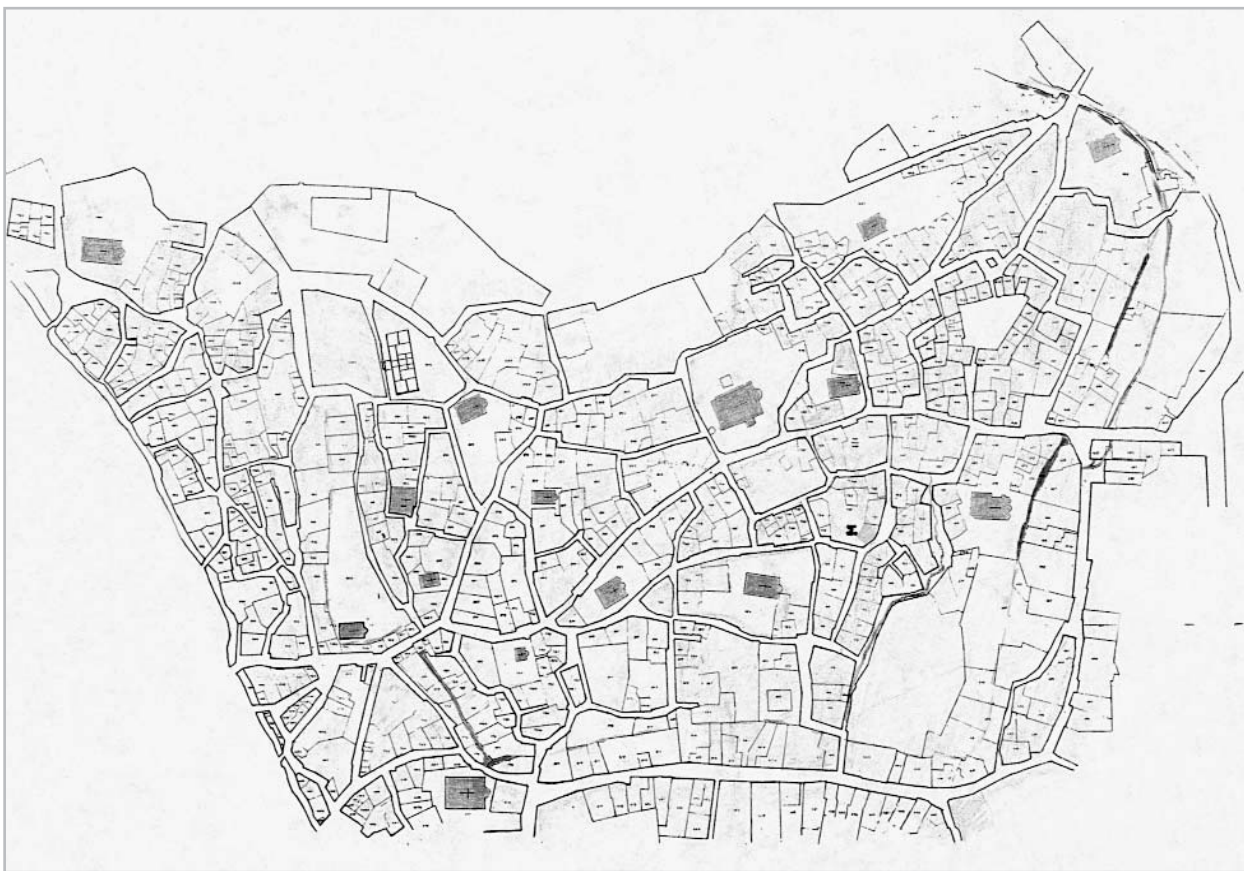
Το δίκαιο που απονέμεται στο εσωτερικό της θρησκευτικής κοινότητας και αφορά μόνο τους πιστούς της, αποτελεί μια άλλη συνιστώσα του θέματος.

Ο Nehama έχει περιλάβει ορισμένες πληροφορίες στη μελέτη του για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στον 17ο και 18ο αιώνα, παραπέμποντας σε απροσπέλαστες σήμερα πηγές παλιών ισραηλιτών συγγραφέων⁶⁵. Οι καταπατήσεις του δρόμου είναι συνεχείς, οι κανυγάδες μεταξύ γειτόνων ατελείωτοι "...για τη γωνιά του λιθόστρωτου... για μια υδροροή, για ένα παράθυρο σοφίτας που ανοίγει προς την αυλή του γείτονα. Διαφορές αδιάκοπες για μεσοτοιχίες, ή εξ αιτίας μιας υπάρχουσας δουλειάς αναφύονται καθημερινά σ' όλους τους δρόμους. Τις λύνουν φιλικά ή με την παρέμβαση ενός ειδικού δικαστηρίου που λειτουργεί σχεδόν κάθε εργάσιμη μέρα, γιατί είναι πνιγμένο στη δουλειά. Μια προσεκτικά διατυπωμένη σειρά λεπτομερών κανονισμών προσδιορίζει το δίκιο του καθενός, για να μην πεθάνουν όλοι από ασφυξία". Πράγματι υπάρχουν ρυθμίσεις για την απόσταση

63. Λιούφης 1924:42-48.

64. Μαρτινιανός 1939:164-166.

65. Nehama 1978:19 και 381-419, κείμενο και παραπομπές. Ο Μ. Molho (1938:54) στο βιβλίο του για την οικογένεια Perahia της Θεσσαλονίκης, αναφέρει την συλλογή νομικών αποφάσεων που συνέγραψε ο Josué Perahia πριν από το 1810 με τίτλο *Vayikra Yeochouah*, και την οποία δημοσίευσε ο γιός του στα 1882 στο τυπογραφείο Ets-ha-Haim της Θεσσαλονίκης. Ένα από τα βασικά κεφάλαια είχε ως τίτλο του: *Dommages de mitoyenneté*. Είναι σίγουρο ότι θα περιείχε πολλές από τις αποφάσεις στις οποίες μόνον γενικόλογα αναφέρεται ο Nehama (οι μεταφράσεις των παραθεμάτων είναι της συγγραφέως).

Σέρρες, αποτύπωση 1913. Εμφανίζονται: το δίκτυο των δρόμων, τα θρησκευτικά κτίρια (με τη συναγωγή Σ) και τα ιδιωτικά οικόπεδα στην παλιά βυζαντινή συνοικία, κάτω από το κάστρο. Σημειώνονται ίχνη του τείχους.

στην οποία επιτρέπεται να εναποτίθενται τα οικιακά σκουπίδια ή να κατασκευάζονται βόθροι ή τουαλέτες, ώστε να μην ενοχλούνται οι γείτονες.

Η κοινότητα λοιπόν είναι υπεύθυνη στις συνοικίες των πιστών της. Ο Nehama είναι κατηγορηματικός: "Ο δημοτικός έλεγχος είναι ανύπαρκτος. Κανείς δεν ελέγχει την κανονικότητα των δρόμων. Όλοι χτίζουν όπως τους αρέσει. Σπίτια και μαγαζιά ξεφυτρώνουν παντού,... εμποδίζουν τα περάσματα, στενεύουν τα σταντροδρόμια, εδώ μαζεμένα πατείς-με πατώσε, εκεί αφήνοντας ελεύθερες αλάνες με σωρούς από ερείπια στην άκρη. Έτσι οι συνοικίες αποκτούν έναν ιστό περίπλοκο, πραγματικό λαβύρινθο, με μαιάνδρους, τούνελ και αδιέξοδα, και κρυφές εξόδους που μόνο οι ντόπιοι ξέρουν. Κανείς δεν φροντίζει το δρόμο, κανείς τα λιθόστρωτα"... Ο δημόσιος χώρος, ο δρόμος στις συνοικίες δεν έχει καθόλου διαφορετικό χαρακτήρα από τον ιδιωτικό: "...περάσματα απρόσμενα, λαγούμια, γέφυρες πάνω από το δρόμο από το ένα σπίτι στο άλλο, στοές που υποβαστάζουν κτίρια, φράγματα, πλατέματα... υπέρτατη περιφρόνηση κάθε σχεδίου, κάθε οικοδομικής γραμμής"... Είναι αυτός ακριβώς ο ανεπίσημος χαρακτήρας του δρόμου που τον κάνει οικείο στους περιοίκους: "Ο δρόμος ανήκει στον εβραίο και η νομολογία αναγνωρίζει το μούρασμα του στον άξονα μεταξύ των απέναντι κατοίκων, που έχουν κάθε δυνατότητα να τον καταπατούν για να διαμορφώσουν σκάλες, μπαλκόνια, μαγαζάκια, υπό τον όρο ότι δεν καταλαμβάνουν το τμήμα που ανήκει στο γείτονα, κι ότι δεν

Παραδοσιακά ξύλινα σπίτια στη Δράμα.

φντεύουν για παράδειγμα δένδρα που θα μείωναν τον αέρα και τον ήλιο, αγαθά που ανήκουν σε όλους. Ο δρόμος είναι η συνέχεια της αυλής, της κατοικίας. Ζουν σ' αυτόν κουβεντιάζοντας, γελώντας, διασκεδάζοντας... Ο μη-εβραίος δεν ενοχλείται απ' αυτήν την κατάληψη. Κοιμούνται κιόλας στο δρόμο, με κουνουπιέρες, και κανείς δεν έχει αντίρρηση".

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συλλογή κανονισμών 'Νομικόν' που συνέγραψε ο Θεόφιλος Ιωαννίνων, επίσκοπος Καμπανίας στα 1788⁶⁶. Ενα ολόκληρο κεφάλαιο, το 28ο, με τίτλο "Περί σπητιών κτίσεως και των άλλων εν αυτοίς περιστατικών" περιέχει 45 παραγράφους που ασχολούνται συγκεκριμένα με την οικοδόμηση κατοικιών και άλλων κτισμάτων. Όπως σημείωνε ο ίδιος ο Θεόφιλος, σκοπός των κανονισμών αυτών, που εκτεινόταν σε πολλά ζητήματα πέραν των καθαρά θρησκευτικών, ήταν να προσφέρει έναν άτυπο αλλά συγκροτημένο κανονισμό, ώστε να αποτρέψει τους Έλληνες υπόδουλους από το να προστρέχουν στους οθωμανούς καδήδες για την εκδίκαση των αστικών διαφορών τους ("ας μη γίνονται εξώφορα και δημοσιεύονται τα τοιαύτα θανάσιμα πταίσματα"). Πηγή του κανονισμού κατά τον ίδιο τον συντάκτη απετέλεσε η βυζαντινή νομοθεσία⁶⁷. Παρ' ότι οι ρυθμίσεις δεν είχαν δεσμευτικό χαρακτήρα για τους διάδικους, φαίνεται πως η χρησιμοποίηση του 'Νομικου' στην επίλυση διαφορών μεταξύ χριστιανών υπήρξε ευρύτατη, ήδη στη δεκαετία

66. Το κείμενο δημοσιεύθηκε σχολιασμένο από τον Δ. Γκίνη στα 1960.

67. Βλ. παράγραφο 41. Μία σύντομη εξέταση του 28ου κεφαλαίου φανερώνει την κατ'ευθείαν προέλευση του κειμένου από τη βυζαντινή πολεοδομική νομοθεσία (Νεαρές Ιουστινιανού και Λέοντος Στ', Εξάβιβλος Αρμενόπουλου...). Τίθενται επίσης αρκετά ζητήματα σχετικά με το χώρο, που απασχόλησαν και τις οθωμανικές αρχές. Για την συγγένεια μεταξύ βυζαντινών και οθωμανικών πολεοδομικών κειμένων, μια ενδιαφέρουσα προβληματική αναπτύσσεται στην διδακτορική διατριβή του Φ. Ωραιοπούλου 1990. Βλ. επίσης στον Καραγιαννόπουλο 1987:227-229.

1830⁶⁸. Ο Γκίνης σημειώνει ότι τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στις περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας βασιζόνταν στο *‘Νομικόν’* για τις δικαστικές αποφάσεις που εξέδιδαν, σ’ όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα⁶⁹.

Ο τρόπος με τον οποίο το *‘Νομικό’* αντιμετωπίζει την πόλη δεν απομακρύνεται από την λογική του μουσουλμανικού δικαίου και των ρυθμίσεων που ακολουθούνταν από την εβραϊκή κοινότητα. Τα θέματα που ρυθμίζει αφορούν αποστάσεις κτισμάτων και ανάλογα ύψη σε σχέση με τα διπλανά, διαφοροποιήσεις εφ’ όσον υπάρχουν προεξοχές ή τυφλοί τοίχοι ώστε να διαφυλάγεται η ιδιωτικότητα, ροή υδάτων και πιθανές ζημιές καθώς και ευθύνες των διαφόρων μερών, και διευθέτηση ανακαινίσεων (τι μπορεί δηλαδή να αλλάξει και τι οφείλει κανείς να κρατήσει όταν επισκευάζει ένα παλιό σπίτι). Ιδιαίτερα σημαντικό εμφανίζεται το δικαίωμα στη θέα (την *“θεωρία”*) των κατοικιών και επιβάλλονται διαφορετικές αποστάσεις, ανάλογα με το είδος της (προς τη θάλασσα ή το βουνό κλπ.) ώστε να μην θίγεται. Τέλος, σύντομα, σημειώνονται ορισμένες υποχρεώσεις όταν κτίζονται φούρνοι, ώστε να αποφεύγονται πυρκαγιές, ενώ η κατασκευή λουτρών δεν απασχολεί το *‘Νομικόν’*, διότι όπως γράφει η τελική παράγραφος, τέτοιου είδους κτίσματα δεν οικοδομούνται από χριστιανούς (!), και εν πάσει περιπτώσει την εποχή που γράφονται οι κανονισμοί, οι αρχές δεν επιτρέπουν την κατασκευή τους. Φυσικά δεν θα ανέμενε κανείς, όπως ίσως θα μπορούσε να το κάνει απέναντι στην κεντρική διοίκηση, μια μέριμνα για το σύνολο της πόλης. Το πολεοδομικό *‘δικαίο’* των κοινοτήτων ασχολείται μόνο με επίλυση διαφορών μεταξύ γειτόνων και όμορων ή απέναντι ιδιοκτησιών και κτισμάτων και περιορίζεται στις *‘ιδιωτικές’* περιοχές των αστικών χώρων.

Η σύντομη αυτή αναδρομή στην κατάσταση που επικρατεί πριν από το 1839 έχει μόνον ενδεικτικό χαρακτήρα και δεν επιχειρεί να προσεγγίσει ερευνητικά το θέμα της κατασκευής του αστικού χώρου στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως την περίοδο του Τανζιμάτ⁷⁰. Δεν αποκλείεται ωστόσο να αποδειχθεί κάποτε πως ο αστικός χώρος δεν ήταν απολύτως περιφρονημένος, και ότι η μέριμνα γι’ αυτόν έπαιρνε πολλές και σίγουρα διαφορετικές κατά τόπους και χρονικά διαστήματα μορφές, όταν τα δραματικά ιστορικά συμβάντα καταλάγιαζαν, επιτρέποντας στους κατοίκους της πόλης να ζήσουν πιο ήρεμα στο χώρο της.

68. Όπως παρατηρεί ο Zacharia von Lingenthal που επισκέπτεται την περιοχή το 1838, στο βιβλίο του *Reise in den Orient* (Heidelberg 1840). Βλ. μετάφραση που παραθέτει ο Ενεπεκίδης 1984:29.

69. Γκίνης 1960:λδ-λε’.

70. Συστηματική έρευνα στα βυζαντινά, μεταβυζαντινά και οθωμανικά πολεοδομικά κείμενα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΕΝΕΔ 91 της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας μετά το πέρας της παρούσας εργασίας, βλ. Α. Γερόλυμπου, κα. 1994.